

ПРОБЛЕМАТИКА ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ СТУДЕНТА В АНАЛІТИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Вікторія ФУРМАН

Copyright © 2008

Суспільна актуальність проблеми. Стрімкий розвиток сучасного суспільства, зростаюча дезінтеграція, знецінення культурної, моральної, етнічної ідентичності і, зрештою, “розмивання” індивідуальних контурів людської особистості, а відтак все більша “закритість” та “багатовекторність” внутрішньо індивідуальних процесів, задають нові орієнтири професійної психологічної освіти, вказують на потребу переорієнтування методів професійної підготовки у ВНЗ з їх вузькоутилітарною спрямованістю (набуття знань, умінь та навичок) на процес становлення особистості майбутнього фахівця.

Мета дослідження – здійснити теоретико-психологічний аналіз особистісної рефлексії як інтегральної людської здатності з позицій методологічного плюралізму й аргументувати її як одну з віхових тем сучасної наукової психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з категорій і, відповідно, засадничих тем сучасної наукової психології є *особистісна рефлексія*. Вона відображає духовний потенціал суспільства, стимули, мотиви поведінки та культурні цінності пересічної людини. При великому видовому розмаїтті рефлексій, розглянутих у різних дослідженнях, фокусуємо нашу роботу на тих аспектах цієї особистісної здатності, які впливають на перебіг процесів самоприйняття, самоствавлення й самооцінювання, котрі є характеристиками самосвідомості й інтегрально наявні в такій внутрішній організованості як особистісна рефлексія.

Поняття “*рефлексія*” виникло у філософії для визначення здатності людини зосереджуватися на змісті своїх думок і внутрішніх психічних актах [3]. Першочергово рефлексія з’являється як атрибут сумісної діяльності, яка привласнюється у процесі комунікації з іншими співниками. Поява рефлексії свідчить про перехід від повного долучення самосвідомості через проблемність (“неявне знан-

ня”) до формування нових самосуб’єктних відносин, котрі знаменують дійове ставлення суб’єкта не тільки до діяльності, але і до себе як діяча [16], котрий виявляє багатоспрямоване усвідомлення.

Особистісна рефлексія – це не тільки знання суб’єкта про себе і про свою діяльність, а й уявлення про те, як він і його діяльність сприймаються іншими. У зв’язку з цим психологи виокремлюють наступні рівні особистісної рефлексії: 1) Я знаю; 2) Я знаю, що я знаю; 3) Я знаю, що ти знаєш, що саме я знаю [10, с. 105].

Загалом рефлексія передбачає самоаналіз, дослідження людиною свого внутрішнього світу й поведінки у зв’язку з настановами довкілля. В її основі лежать такі базові процеси психіки як центрація і децентрація, проекція, когнітивна емпатія тощо. У результаті співвіднесення власних почуттів і переживань з домаганнями інших, аналізу і розуміння своєї поведінки, особистість більш адекватно оцінює власні діяння. Тому децентрація уваги з потреб власного Я на потреби й інтереси довкілля є важливим чинником *соціалізації* особистості. Така рефлексія розкриває способи бачення світу, є світоглядним, ідеологічним орієнтиром, відіграє вагомому спонукальну роль у життєтворчості людини [13].

Особистісна рефлексія – це також механізм актуалізації самосвідомості, акт співвіднесення власної поведінки із соціальними очікуваннями, коли індивід визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, норм і правил поведінки, цінностей, власне, будь-чого. Вміння свідомо оцінювати події реального життя, що насамперед полягає в аналізі їх змісту, суттєво впливає на зміст діяльнісної саморегуляції, а відтак й на актуальні соціальні відносини. Отож, під час особистісного становлення значущим є *відрефлексоване ставлення* до умов і засобів життєдіяльності через індивідуалізовані смисли, у яких передусім спів-

існують мета і мотиви пошукової активності людини.

Особистісна рефлексія як психологічне новоутворення спричиняє кардинальне переосмислення та перебудову змісту свідомості, діяльності, поведінки та спілкування, забезпечуючи якісно нові горизонти психічного життя особистості. Водночас дозрівання механізмів особистісної рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистісної зрілості, вагомо впливає на розвиток творчих можливостей особистості [5].

Сучасні дослідження не дають змоги повною мірою говорити про характеристики особистісної рефлексії та закономірності її розвитку в онтогенезі, тому що містять лише фрагментарні уявлення про даний феномен, одночасно розглядаючи цю психічну реальність і як функціональну складову розумового процесу, і як компонент діяльності, і водночас як загальну здатність людини. Тому в нашому дослідженні дотримуємося розуміння феномена особистісної рефлексії як важливої спроможності самосвідомості.

Специфіка сучасного стану вивчення процесу особистісної рефлексії така, що цей феномен досить широко досліджується закордонними науковцями у різних прикладних аспектах психологічного пізнання. Це – дослідження у сфері педагогічної психології (М. Екенберг, М. Ментей, Я. Мун [12]), у психології розвитку (Я. Хойер і А. Клейн, С. Вайтбоне, К. Топі і Я. Барські [9]), психології особистості (С. Бачос, Я. Шнедер та ін. [12]).

Вітчизняні дослідження особистісної рефлексії були розпочаті Н.І. Гуткіною і С.Ю. Степановим. Н.І. Гуткіна виділяє логічну, особистісну й міжособистісну рефлексії. Перша наявна у форматі мислення, друга – в афективно-потребовій сфері та у “Я” людини, а третя – у царині взаємин з іншими людьми [14].

В українсько-російській психології конструктивний внесок у створення теоретичних засад зазначеної проблеми, головню в диференціацію, конкретизацію та операціоналізацію предмета рефлексії, здійснили Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменць, В.В. Столін, П.Р. Чамата та ін. [12]. Гносеологічні характеристики рефлексії та їх вираження у мисленневих і, зокрема, пізнавальних процесах розкриті у працях Г.О. Антипова, О.П. Огурцова, В.К. Зарецького, С.Ю. Степанова [9]. Питання інтелектуальної та особистісної рефлексії розроблялися в дослідженнях В.В. Давидова,

Г.О. Голіцина, Б.Д. Ельконіна та ін. [12]. Проблемам з'ясування генетичних чинників рефлексії також присвячено чимало наукових праць (С.Д. Максименко та ін.) [6]. Окремі ґрунтовні розвідки проблематики рефлексії також здійснили О.С. Анісімов, А.В. Карпов, В.А. Лефевр, Г.П. Щедровицький [18], Я.М. Бугерко.

В останні роки науковці розглядають рефлексію не тільки як значущий компонент будь-якого іншого психосоціального явища, а й як предмет спеціально-психологічного вивчення. У цьому аспекті вкажемо на дослідження Н. Деевою, присвячене з'ясуванню рефлексивних механізмів переживання кризи та зміни ціннісно-сислової сфери особистості; на характеристику Н. Пеньковською особливостей становлення рефлексії у молодшому шкільному віці; на висвітлення Т. Комар взаємозв'язку розвитку рефлексії та соціалізації підлітків; на вивчення М. Варбан ролі рефлексії у професійному становленні майбутнього фахівця; на вивчення І. Котик механізмів рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини [1].

Теоретичний аналіз показав, що *рефлексія є категорією*, що змістовно строката та значеннєво багатоваріативна, а її семантичне визначення охоплює: 1) осмислення перебігу мислення; 2) аналіз знання задля отримання нового знання, або перетворення неявного знання в явне; 3) самоспостереження за станом розуму чи душі; 4) дослідницький акт, спрямований людиною на себе; 5) відображення особою своєї внутрішньої психічної діяльності, психічних рис, тенденцій і станів; 6) усвідомлення індивідуальності того, як вона сприймається іншими людьми; 7) здатність одночасно утримувати у свідомості ситуацію, знаходитися у рефлексивній позиції, тобто задавати собі запитання, аналізувати матеріал вихідної позиції; 8) одночасно це також й унікальна властивість, котра притаманна лише людині; 9) стан усвідомлення чого-небудь і 10) процес репрезентації психіці власного індивідуально-духовного змісту, досвіду [див. скажімо, 13].

Незважаючи на численні дослідження, різноманітність і різноплановість підходів до вивчення проблематики особистісної рефлексії, це питання залишається недостатньо з'ясованим як у теоретико-методологічному аспекті, так і в прикладних контекстах осмислення. У вітчизняній психології велика увага приділялась дослідженню особливостей ста-

новлення та функціонування особистісної рефлексії, яка формується в основному під впливом двох головних чинників – власної практичної діяльності людини та її взаємин з навколишніми. Крім того, пропонуємо розглянути її ще з погляду актуалізації діяльності майбутнього фахівця.

На важливу роль рефлексії у становленні юної особистості вказували ще класики психологічної науки. Так, Л.С. Виготський підкреслював, що нові типи взаємозв'язків психічних функцій, які утворюються на основі розвитку рефлексії, треба розглядати у віковому аспекті [10]. Виокремлення останнього має здійснюватися у взаємозв'язку із *самостановленням*, яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником конструктивної особистісної рефлексії (С.Р. Пантелєєв) [9].

Самостановлення за своєю психологічною природою – складна система, яка не зводиться до емоцій, самооцінки та інших “власне психічних” характеристик особистості. Це таке особистісне утворення, котре може бути зрозумілим як безпосереднє феноменологічне вираження особистісного смислу “Я” для самого суб'єкта. За умови негативного ставлення до себе, на тлі незадоволення собою чи недовіри до себе, рефлексія є засобом *самопригнічення*. І навпаки, при позитивному ставленні, коли особистість приймає себе і переживає це ставлення як цінність, рефлексія функціонує як *самодостатній засіб саморозвитку*.

В.Г.Ф. Гегель пов'язував феномен рефлексії з визначенням її форм, які співвідносяться з етапами вікового становлення самосвідомості загалом. Це покладальна, порівняльна і визначальна рефлексії [12]. *Покладальна* здійснює найперше розрізнення самості суб'єкта від його життєдіяльності у широкому спектрі її можливих проявів. Виникнення цієї первинної форми рефлексії співпадає з початковим зародженням самосвідомості у дитини. Основою цього процесу є переживання неспівпадань суб'єктивності і суб'єктності. У реальному житті дитина постійно зустрічається зі своєю нерозумністю, несвободою, безпорадністю. Суперечність буття і свідомості вимагає подолання, спосіб якого повинен одночасно бути і джерелом бажаних дій та ставлень, і засобом їх досягнення. Саме у символічній грі, у якій відбувається ототожнення себе зі соціальним світом дорослих, дитина долає кордон між

“Я” і “не Я”; більше того, усі попередні визначення “не Я” починають переходити до складу цілісного “Я”. Такі зміни пов'язані із зародженням іншої форми рефлексії – *порівняльної*, яка забезпечує синтез цілісного “Я” і стійке уявлення про світ. У переддошкільний вік це “Я” повністю тотожне “Ми”. До кінця дошкільного віку символічні ігри поступово замінюються іграми за правилами. Дотримання чи порушення правил сприяє усвідомленню свого “Я”. Бурхливе усвідомлення своїх бажань, можливостей, процес самообмеження – це результат роботи *визначальної рефлексії* [11].

На сучасному етапі серед різноманітних напрямків дослідження особистісної рефлексії найбільш перспективним є вивчення такого її аспекту, згідно з яким рефлексія ідентифікується із процесами осмислення і переосмислення. *Переосмислення* людиною інтелектуальних змістів (образів предметної ситуації) та особистісних змістів (образів особистості, з якими вона ототожнює своє “Я”) – дієвий механізм їх зміни і продовження процесу психічних новоутворень людини (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов) [13; 14].

Визначальне дослідження, яке розкрило сутність особистісної рефлексії підлітка, було виконане Н.І. Гуткіною, котра розглядала цей феномен як *механізм самосвідомості*, як особливий акт *самодослідження*, коли індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Головним проявом особистісної рефлексії у дослідженні цієї вченої постали *рефлексивні очікування*, а критерієм наявності – *самоаналіз*, який призводить до нових знань про себе. У такий спосіб особистісна рефлексія утверджується як вихідна розумова операція, на основі якої розгортається увесь подальший процес розвитку особистості дитини (Є.М. Бохорський, М. Келесі, Д.А. Леоніду) [8].

Однією з головних ознак особистісної рефлексії є її орієнтація на навчальну діяльність, котру будемо розуміти як спрямованість мислення студента на самого себе, на власні процеси привласнення соціального досвіду, на усвідомлення структури діяльності учіння та його результатів. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, розмірковувань із собою, викликаних життєвими питаннями, здивуваннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові запитання, то рефлексія навчальної діяльності – це також внутрішня робота: співвід-

несення себе, можливостей свого “Я” з тим, чого вимагає ця діяльність, у т. ч. й за участю наявних про неї уявлень. У цьому розумінні навчальна діяльність як творчий процес неможлива без рефлексії – пошуку, самооцінки, обговорення із собою власного досвіду навчання (реального й уявного, ситуативного й загальноконтекстного, актуального й потенційного тощо).

Рефлексію доречно розглядати як певну фазу навчальної діяльності студента, що виникає у ситуації неузгодженостей (протирич) потрібного і можливого та являє собою закономірність й умову його формування і розвитку. Завдяки наявності такої фази в діяльності зберігається її цілісність і виникає можливість корекції змісту елементів. У такому разі природно, що формування навчальної діяльності передбачає розвиток *рефлексивної позиції* студента, розуміючи під нею зростання рівня усвідомленого здійснення цієї діяльності, уміння відповісти на питання, що і чому він робить саме так. До того ж самостійно виконувана навчальна діяльність неможлива без її належного усвідомлення.

У контексті нашого дослідження важливе теоретичне значення має питання про взаємозв'язок діяльності (навчальної з боку студентів) із рефлексією, котра спрямована на розвиток їхньої самосвідомості, на осмислення та орієнтацію суб'єктивних дій (*інтелектуальна рефлексія*), на самоорганізацію, рух-поступ через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мисленнєвої діяльності, цілісного “Я” (*особистісна рефлексія*), і через осмислення (аналіз) наступником особистості й діяльності партнера у спільній діяльності, взаємовідображення ними один одного (*міжособистісна рефлексія*) з виходом на рефлексивну позицію окремого студента [8]. Детальніше під останньою розуміємо позицію так званого *рефлексивного виходу* стосовно власної навчальної діяльності, коли вона стає для студента особливим предметом аналізу, осмислення й оцінки. Зауважимо, що механізм формування і розвитку рефлексії як особистісного утворення зумовлений колективним характером навчальної діяльності, тому що студент пізнає себе в навчанні, вдивляючись в іншого, зіставляючи себе із цим іншим [7].

Буденно рефлексія найчастіше виявляється стихійно, ситуативно, а навчальна рефлексія здебільшого упорядкована змістом

та обставинами освітнього процесу і тому підлягає зовнішньому впливу, зміні, коригуванню. Усе це вказує на те, що процесом становлення рефлексивної позиції студента можна і потрібно управляти. Рефлексія на перших етапах свого становлення припускає цілеспрямовану її організацію викладачем, котрий постійно і грамотно долучає студентів до самоаналізу ефективності своєї навчальної діяльності і до формування її компонентів, прагне викликати їх на міркування, формує здатність подивитися збоку на свою освітню працю. Кожному студенту внутрішньо властива здатність до цілеспрямованої рефлексії, в інтересах викладача допомогти йому виявити і повно реалізувати її. Для цього педагог має створити для студента *“рефлексивний простір”*, що дозволить йому абстрагуватися від своєї предметної діяльності, “зупинити мить”, тобто побачити власну навчальну діяльність немов би збоку, спробувати проникнути у її сутність й осмислити своє призначення в ній.

В. Слободчиков і Є. Ісаєв підкреслюють, що вихідним і першим етапом у становленні рефлексивної позиції є самосвідомість, або усвідомлення самості. Рефлексія як практика свідомості виявляє себе як різного ступеня і глибини усвідомлення власної суб'єктивності. Самосвідомість охоплює систему уявлень про себе як про суб'єкта навчальної діяльності (Я-концепція), самоконтроль, самооцінку свого просування в докладанні освітніх зусиль, її усвідомлену саморегуляцію [15].

Виходячи з розглянутих теоретичних положень, аналітично визначаємо такі *ознаки розвинутої рефлексивної позиції* студента в навчальній діяльності:

1) усвідомлення ним особливостей актуальної навчальної діяльності, її структури та етапів формування;

2) усвідомлення себе суб'єктом навчального діяння;

3) його прагнення до самопізнання, націленість на розкриття своїх навчальних можливостей і здібностей, порівняння їх із вимогами учбової діяльності;

4) здатність до самоспостереження у процесі здійснення навчальної діяльності задля її належного самоконтролю і подальшої саморегуляції;

5) аналіз результатів позитивних зрушень у навчальній діяльності, зіставлення цих результатів з існуючими нормативними уявленнями про неї, наявність адекватної опти-

містичної самооцінки, усвідомлення ставлення інших, експертні оцінки іншими її результатів.

Згортання і розширення системи знань, їх своєрідна суб'єктна пульсація має місце в організованому навчальному процесі. Тематичний підбір матеріалу, низки концептів і понять здійснюється за принципом “необхідно” і “достатньо”. Іншими словами, лекційна частина курсу – це рефлексія викладача про власний рівень знань певної дисципліни. Саме тут здійснюється згортання універсуму знань для трансляції його студентам як якоїсь цілості. Далі сприйняте й освоєне знання розширяється, поповнюючись новими фактами, здобутими шляхом самостійної практичної чи дослідницької діяльності, і так до якоїсь межі, коли виникає потреба в рефлексії, а, отже, знову здійснюється його узагальнення і згортання для переходу на наступний рівень. У цьому логічному контексті іспит після закінчення курсу виконує, а точніше, повинен виконувати, функцію рефлексії. Адже саме з його допомогою студент одержує цілісну картину того, що можна позначити в термінах рефлексії: “я знаю, що я знаю” і “я знаю, що я не знаю”. Для викладача іспит теж “дзеркало”, у якому він може побачити, чому вдалося навчити, що добре і що погано у його навчальній програмі. Контрольна функція рефлексії – це той важливий механізм, завдяки якому здійснюється будь-який розвиток системи власних знань, мислення, діяльності, особи чи її відносин зі світом.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ВИСНОВКИ

1. Процес вивчення особливостей розвитку особистісної рефлексії студентів уможливорює обґрунтування сутності тієї психологічної реальності, котра знаходиться за даним поняттям, дає змогу встановити критерії та рівні її розвитку, а також диференціювати види її феноменального вияву. Особистісна рефлексія – це передусім механізм самосвідомості студента, який полягає в осмисленні і переосмисленні власних образів Я, котрі виробляють нові знання про самого себе. Основними критеріями сформованості саморефлексії є багатосторонність та організованість її перебігу як процесу [17]. У цей віковий період особистість, головню за допомогою *самоаналізу* рефлексії, прагне осмислити як власну категоріальну схему

“Я”, так і вироблену категоріальну модель “Інші”. У процесі переосмислення різних критичних ситуацій, внутрішньоособистісних конфліктів для студента відкриваються нові риси у самому собі. Розвиток *саморефлексії* стабілізує прояви емоційно-екзальтованої потреби даного віку – *самоутвердження*. Усвідомлюється важливість останнього не тільки перед іншими (однолітками, батьками, викладачами), а й перед собою [17].

2. Особистісна рефлексія закономірно передбачає наявність самоаналізу, дослідження студентом свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з переживаннями інших людей, як активних чи пасивних учасників соціальної взаємодії. У результаті розгортання такого внутрішнього дослідницького процесу він постає перед собою в новому особистісному наповненні, оскільки співвіднесення своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями інших (наколишніх), аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяють йому побачити конфліктну ситуацію й себе ніби збоку, сприяють більш адекватній самооцінці власної поведінки [4].

3. Водночас розгортання механізму децентрації, розвиток самоконтролю, становлення самооцінки, розширення сфери соціальної взаємодії студента, поглиблення його інтересу до власного Я, формування вмінь аналізувати свої дії, вчинки, поведінку, риси характеру, особистісні властивості зумовлюють правомірність і потребу розглядати рефлексію як інтегральну характеристику особистості.

4. Під час вивчення студентської юності як вікової категорії звертаємо увагу не стільки на вікову періодизацію етапів розвитку особистості, скільки на їх соціальне підґрунтя психокультурного розвитку. І це зрозуміло чому, адже саме соціальне довкілля конкретної людини є тим фактором, що визначає напрямок її розвитку, шлях самореалізації й траєкторію пошуку її смисложиттєвих орієнтирів. У цьому аналітичному контексті студентська юність становить той етап у житті людини, коли особливо інтенсивно формуються Я-концепція особистості, рефлексивне мислення і системне світобачення. Юнак чи дівчина починають серйозно думати про своє майбутнє, намагаються не помилитися у виборі професії. Саме цей вибір формує особистісно значущу соціальну ідентичність, яка й буде надалі визначати стиль поведінки та спосіб життя в дорослому віці [2].

5. Початковий етап професіоналізації (вибір сфери діяльності, пошук свого місця у професійному товаристві, соціальна адаптація й самореалізація) трактується дослідниками як ключовий момент, який часто визначає весь хід-перебіг подальшого життя людини, її повновагому соціальну ідентичність. Важливою складовою цього етапу є період навчання у ВНЗ, де майбутній спеціаліст отримує найнеобхідніші знання й уміння, норми та цінності, знайомиться зі старшими колегами, уточнює своє першопочаткове уявлення про ту діяльність, якій він вирішив присвятити себе. І варто зауважити той факт, що період студентства зовсім не простий, оскільки саме на межі пізньої юності та ранньої зрілості молода особа повинна вирішити питання пріоритетності своїх життєвих цінностей, окреслити найближчі й перспективні цілі. Важливим завданням університетської освіти, крім передачі знань, умінь і норм діяння (поінформованості), є також формування особистості професіонала, його самоідентифікації з професією.

6. Навчальна діяльність – лише одна з багатьох сторін життя студента. У період здобування вищої освіти він особливо інтенсивно особистісно зростає, зіштовхується із багатьма проблемами, пов'язаними з початком дорослого життя (нове докільля ровесників і дорослих, перегляд уявлень про себе, потреба заробітку, можливий переїзд до іншого міста тощо). Постійне вирішення цих проблем потребує внутрішньої самоорганізації, уміння розподілити час і сили в навчальному режимі, стимулює роботу з виявлення й усвідомлення життєвих цінностей, уточнює перспективні плани свого успішного майбутнього. З перерахованими проблемами стикається практично кожен студент, і спосіб їх вирішення або сприяє його особистісному й професійному становленню, або приводить до глибоких внутрішніх криз [див. 17].

7. У контексті вищесказаного закономірним є посилення уваги сучасної вікової і педагогічної психології до дослідження суб'єктної реальності людини, її Я, самості на

етапі особистісного та професійного становлення майбутнього фахівця, а також теоретичне осмислення особистісної рефлексії у контекстах системно-мислєдїяльнїсної методології [19] і наукової системи професійного методологування [18].

1. Бугерко Я. Категорійний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості // Психологія і суспільство. – 2008. – № 1. – С. 93–105.
2. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
3. Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Наука, 1950. – 486 с.
4. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, №5. – С. 45–57.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 440 с.
6. Максименко С.Д. Основы генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
7. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
8. Найденов М.И., Репецкий Ю.А. Рефлексия как компонент учебной среды // Интеллектуальное развитие общества и новые информационные технологии. Матер. междунар. конф. – Новосибирск, 1992. – С. 188–192.
9. Основы психологии: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – Вид. 5-те, стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
10. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
11. Разина Т.В. Рефлексия в педагогическом мышлении // Психология профессионального педагогического мышления / Под. ред. М.М. Кашапова. – М.: “Институт психологии РАН”, 2003. – С. 233–282.
12. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
13. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Типы и функции рефлексии в научном мышлении // Проблемы рефлексии в научном познании. – Куйбышев, 1983. – С. 76–82.
14. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии: проблемы исследования // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
15. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе // Проблемы рефлексии. – Новосибирск, 1987. – С. 60–68.
16. Рефлексия // Философская энциклопедия. – М.: Политиздат, 1967. – Т.4. – С. 499–502.
17. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ – 2000, 2006. – 360 с.
18. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
19. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.